

CAVALERII TEMPLIERI ÎN IZVOARE NARATIVE (SECOLELE XII-XIV)

Constantin Zamfir*

THE KNIGHTS TEMPLAR IN NARRATIVE SOURCES (12th – 14th CENTURY)

Rezumat. *Lucrarea abordează începuturile Ordinului Cavalerilor Templieri, de la influența asupra formării sale a Sfântului Bernard de Clairvaux până la atitudinea cronicarilor medievali cu privire la acești cavaleri creștini. De asemenea, se face și o analiză a regulilor care au guvernat viața Templierilor de-a lungul timpului. Atitudinea generală a contemporanilor față de desființarea ordinului a fost una de ostilitate față de cavaleri, din cauza bogăției și aroganței acestora. Încălcarea propriilor reguli de sărăcie și smerenie, printre altele și pierderea Țării Sfinte au făcut ca posteritatea să fie destul de aspră cu acest ordin monahalo-cavaleresc.*

Cuvinte cheie: *Cavalerii Templieri, Bernard de Clairvaux, creștinism, Țara Sfântă.*

Abstract. *This paper deals with the beginnings of the Order of Knights Templar, from the influence on the its formation of St. Bernard of Clairvoix, to the medieval chroniclers attitude about this Christian knights. Also, it makes an analysis of the canons that governed the life of the Templars over time. The general attitude of contemporaries in regard to the abolition of the order was one of hostility towards the knights because of their wealth and arrogance. The violation of their own rules of poverty and humbleness, among others, and the loss of the Holy Land has made the posterity to be pretty rough with this monastic-knightly order.*

Keywords: *Knights Templar, Bernard of Clairvaux, Christianity, Holy Land.*

* Doctorand la Universitatea din București, Facultatea de Istorie, zamfir_c2008@yahoo.com

Prima cruciadă avusese deja loc atunci când Ordinul Templierilor își face apariția în istorie. În anul 1099, cruciații au reușit să cucerească Ierusalimul de la musulmani. Pelerinajele creștinilor la locurile sfinte continuaseră timp de sute de ani, cu mici întreruperi, cum a fost cea din secolul al XI-lea, din timpul domniei califului Hakim. Siguranța pelerinilor era însă foarte precară. Majoritatea nobililor creștini, după ce își îndeplineau jurământul de a lupta în Țara Sfântă se întorceau în Europa, iar forțele creștine rămase în Orient erau puține și slabe. Acestea apărau doar orașele și castelele ridicate în punctele strategice ale teritoriului cucerit. În restul țării, tâlharii bântuiau drumurile jefuind și ucigând pelerini.

Câțiva cavaleri doresc să curme această situație și se hotărăsc să acționeze. Inițiativa îi aparține lui Hugues de Payns, nobil francez din Champagne, care reușește să strângă în jurul său, în 1118, un mic grup de cavaleri, misiunea lor inițială fiind aceea de a-i proteja pe pelerini și drumurile care duceau la Ierusalim. La început sunt doar nouă cavaleri, printre ei aflându-se seniori importanți precum Geoffroy de Saint Omer și Andre de Montbard, cel din urmă fiind unchiul lui Bernard, abate la Clairvaux. Cavalerii își iau angajamentul în fața patriarhului de la Ierusalim să îi apere pe pelerini și formează un Ordin cavaleresc. Regele Ierusalimului, Balduin al II-lea (1118-1131), îi primește pe *Cavalerii Sărmani ai lui Christos* (aceasta fiind denumirea inițială a grupul de cavaleri) în palatul său de pe esplanada fostului Templu al lui Solomon, iar canonicii din oraș le cedează un teren lângă palat pentru a le sluji drept sediu. Câțiva ani mai târziu, regele își mută reședința și oferă palatul său cavalerilor. De atunci ordinul format se va numi al „Templului” iar cavalerii „Templieri”.

În toamna anului 1127, Hugues de Payns împreună cu cinci dintre camarazii săi, vor merge la Roma pentru a-i solicita papei Honoriu al II-lea o recunoaștere oficială a noului ordin format. Se organizează la Troyes, în Champagne, începând cu 13 ianuarie 1129, un conciliu prezidat de legatul papal Matteo d'Albano, la care vor fi prezenți, printre alții, arhiepiscopii din Sens și Reims, episcopii de Troyes și Auxerre, abatele ordinului cistercian Etienne Harding și foarte probabil, marele protector al ordinului, Bernard de Clairvaux.

În total, la conciliu au participat doi arhiepiscopi, zece episcopi și opt abați. Dintre acești oameni ai Bisericii trei vor deveni sfinți, iar alți trei, preafericii recunoscuți de Biserică.

Bernard de Clairvoix va întocmi o *Regulă* a ordinului, care, după câteva dezbateri ce vor duce la mici modificări, va fi adoptată de conciliu.

Aceasta va fi *Regula latină* al cărui text a supraviețuit (prin intermediul a mai multor manuscrise) până în zilele noastre. Va urma o versiune în limba franceză a acestei „Reguli” (1140), apoi uzanțele ordinului sau *Retraits* redactate către anul 1165. În secolul următor vor apărea *Statutele conventuale* care stabilesc, spre exemplu, modul de desfășurare al ceremoniilor (aceste statute fiind redactate între anii 1230-1240). *Les Egards*, o culegere de jurisprudență enumeră abaterile și diversele pedepse (între anii 1257-1267). *Regula* este redactată și în catalană după anul 1267.

Trebuie spus că Bernard de Clairvaux a avut un rol decisiv în formarea și dezvoltarea ordinului. Acest ordin a reprezentat o noutate absolută pentru creștinătate, deoarece nu va fi doar un ordin militar. Bernard va încerca să concilieze viața militară cu cea religioasă, membrii săi fiind, cum se va spune, niște ”călugări-soldați”.

Cei care intrau în rândurile Templierilor, pe lângă jurămintele pe care le depunea orice călugăr (de sărăcie, castitate, supunere), trebuiau să facă și un legământ pentru apărarea pelerinilor. Popularitatea ordinului s-a datorat mesajelor lui Bernard de Clairvaux, care în scrisoarea-eseu *Liber ad milites templi de laude novae militiae* (scrisă între anii 1130-1136) aduce un elogiu cavalerilor Templului. El lansează un apel către cavalerii laici pe care îi invită să se alăture noului ordin care se dorea a fi unul pur, doar al cavalerilor Domnului.

Bernard ironizează (în capitolul al doilea al lucrării sale) viciile cavalerilor laici (vicii care erau, printre altele, apetența pentru fast, setea de glorie deșartă sau lăcomia pentru bunurile lumești), exaltând în schimb virtuțile Templierilor care erau disciplinați, supuși, sobri, cinstiți și viteji. Apariția acestor virtuți era înlesnită și de conținutul sever al *Regulii*, care în cele 72 de capitole ale sale reglementa strict viața membrilor ordinului.

Bernard de Clairvaux pare să aibă o viziune mai laică asupra cavalerului, mult diferită de viziunea sa asupra călugărului, în timp ce Hugues de Payns scoate în evidență o concepție de războinic sfânt, practic necunoscută până atunci de creștinătate. Conciliul de la Troyes acceptă, în fond, viziunea lui Hugues, încercând însă să o instituționalizeze¹. În lunga sa lucrare de care am amintit, adresată lui „Hugues, soldat al lui Christos și Maestru al armatei lui Christos de către Bernard simplu abate de Clairvaux”, viitorul sfânt îi atrage atenția primului conducător al ordinului că, totuși, noutatea reprezentată de Templieri își are originea în tradiție. El

¹ Cerrini, 2010, 16.

îi compară cu israeliții, amintind de Iuda Macabeul², folosindu-se de o serie de citate biblice.

Bernard îi încurajează la început pe membrii noului ordin monahocavaleresc, critică apoi vechea cavalerie laică (așa cum am menționat deja), descrie caracteristicile noii armate a lui Christos pentru ca spre final să facă un adevărat pelerinaj spiritual în Țara Sfântă, vorbind despre Templu, Bethleem, Nazaret, Muntele Măslinilor, Iordan, Calvarul, Sfântul Mormânt, un fel de „cruciadă alternativă pentru o armată alternativă” cum opinează un cercetător.³ Modul în care Bernard de Clairvaux îi vede pe Templieri (în calitate de soldați ai lui Christos) este menit a surmonta principalul obstacol cu care se confrunta noul ordin: cum este posibil ca un călugăr care ucide să nu păcătuiască? Abatele încearcă deci o legitimare a luptei împotriva dușmanilor lui Christos și a uciderii acestora, citându-l pe Sfântul Pavel⁴ și adaptând spusele acestuia pentru Templieri. Aceștia alcătuiesc un nou fel de armată prin care Dumnezeu luptă împotriva dușmanilor credinței în carne și oase dar și împotriva duhurilor răului, a demonilor și a viciilor. „A ucide un răufăcător nu înseamnă crimă, (homicid) ci, îndrăznesc să o spun, uciderea răului (malicid)”, afirmă Bernard⁵. În același timp el îi identifică pe dușmanii fizici (necredincioșii) și justifică eliminarea acestora: „A-i ucide pe păgâni ar fi de neîngăduit dacă am putea să ne opunem năvalei lor într-un alt fel și să le luăm mijloacele de a-i oprima pe credincioși. Dar azi e mai bine să îi ucidem, pentru ca sabia lor să nu mai atârne deasupra capetelor noastre”⁶. Continuând cu logica sa, afirmă că Templierii pot fi considerați niște justițiarai ai lui Hristos față de cei care săvârșesc răul și apărători ai creștinilor, fiind pregătiți în același timp să moară în numele lui Christos.

Această acceptare a morții în numele lui Christos este o *Imitatio Christi*, prefigurată chiar și în *Regula* Templului. Astfel, în versiunea latină a *Regulei*⁷ se spune: „Voi bea paharul mântuirii, adică moartea, deci prin moartea mea voi imita moartea Domnului, căci așa cum Christos și-a dat viața pentru mine, tot așa și eu sunt gata să îmi dau viața pentru frații mei”⁸. De altfel, pentru mulți creștini, ordinele cavaleriești reprezintă o continuare a monahismului renovat de reforma gregoriană. „După

² *Liber ad milites*, IV, 8.

³ Cerrini, 2010, 67.

⁴ *Epistola către Efeseni*, cap.6, vers.12.

⁵ *Liber ad milites*, III, 4.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Cap. 5, vers. 3-6.

⁸ Cerrini, 2010, 69.

austeritatea cisterciană, eroismul templier va reprezenta forma ideală a dăruirii de sine, până la apariția virtuții franciscane a sărăciei din secolul următor; asociindu-se într-o formă perfectă credința cu acțiunea. Ordinele monahalo-cavaleresti apărute reprezintă materializarea, cu reguli de bunăvoie acceptate, a unui organism politic și bisericesc alcătuit după chipul societății creștine. Aceste ordine, în primul rând cel al Templierilor, alcătuiesc un microcosmos plin de semnificații”⁹.

În afară de mântuirea spirituală a membrilor săi, *Regula* detalia în mod riguros și organizarea practică a ordinului. Existau mai multe categorii de membrii: cavalerii (proveniți exclusiv din rândul nobililor), sergenții și scutierii, auxiliarii cavalerilor, care puteau fi din rândul altor clase sociale (burghezi, țărani). Alături de forța militară a ordinului, li se adăugau preoții și clericii care asigurau serviciul religios în cadrul ordinului și alte categorii de personal: servitori, meșteșugari, valeți, etc. Ordinul era condus de un *Maestru* al Templului¹⁰ care cârmuia cu o mână de fier, dar în același timp cu dreptate și indulgență asupra „fraților” săi. Aceștia îi datorau supunere totală, fără șovăire.

În redactarea franceză a *Regulei* (nu și în *Regula* latină inițială) se spune că „toate dispozițiile amintite și scrise în prezenta *Regulă* sunt la discreția și la aprecierea Maestrului”¹¹. Nicio altă funcție nu apare în *Regula* inițială.

Ca veșminte, cavalerii purtau o mantie albă, iar sergenții și scutierii una neagră sau castanie. Puteau să se alăture ordinului oameni laici, necombatantși, care să îi ajute pe frați. Ei însă nu puteau purta mantia albă și nici măcar nu aveau voie să locuiască în aceleași case cu membrii ordinului. Prezența femeilor, fie ele călugărițe sau rude ale membrilor ordinului era strict interzisă.

În *Retraits*, apărute când ordinul avea deja mai multe decenii de existență, sunt aduse completări referitoare la organizare. Apare astfel funcția de *seneșal* (înlocuitor al maestrului căruia îi ține locul când acesta este absent) și cea de *mareșal*, care are cu precădere atribuții militare. De exemplu, mareșalul este cel care are în grijă armele și armurile cavalerilor. Ordinul era organizat pe „case” sau „comanderii”, fiecare reprezentând o provincie sau chiar mai multe.

Prin urmare, în Țara Sfântă erau comanderii pentru Ierusalim, Tripoli și Antiohia. La Ierusalim era sediul principal al ordinului, acolo

⁹ Favier, 2001, 84-85.

¹⁰ Termenul de *Mare Maestru* nu se găsește în *Regulă* sau în statutele ordinului. Acesta apare sporadic abia în secolul al XIV-lea, conform lui Pernoud, 1996, 14.

¹¹ Pernoud, 1996, 15.

aflându-se și reședința Maestrului. Fiecare „casă” era condusă de un „comandor” căruia i se spunea și „maestru” sau „preceptor”. În Occident erau comanderii pentru provinciile Franța, Anglia, Poitou, Provence, Aragon, Portugalia, Apuglia (Italia de Sud) și Ungaria.

Maestrul Templului era asistat de un *capitul* (consiliu), fără aprobarea căruia nu putea lua nici o decizie importantă: nu putea vinde sau închiria un teren ce aparținea ordinului, nu putea asedia un castel, declara un război sau încheia un armistițiu, nu putea să îi numească singur pe comandori sau pe seneșal. Maestrul Templului are în serviciul său personal un capelan, un cleric, un sergent și un valet, un potcovar, un secretar ce activează și ca interpret, un brutar și un „turcopol” (soldat auxiliar), doi servitori pedestri și până la patru cai. Templierii trebuiau să fie cumpătați în ceea ce privește mâncarea și băutura. Mâncau, în general, câte doi dintr-un singur castron, dar aveau fiecare câte o cupă pentru băut. Se consuma carne de trei ori pe săptămână, iar duminica se serveau două feluri de mâncare cu carne pentru cavaleri și unul singur pentru scutieri și sergenți. După masă trebuiau să spună rugăciuni, apoi erau recomandate odihna și tăcerea. Erau interzise clewetirea, invidia, vânarea animalelor (cu excepția leului). Îmbrăcămintea și încălțămintea erau simple și confortabile, fără articole „la modă”. În cadrul ordinului existau infirmieri și medici, iar primirea în rândurile Templierilor a celor bolnavi ori a copiilor și adolescenților era strict interzisă.

Hugues de Payns a murit în anul 1136 (sau în anul 1137) iar la conducerea ordinului îi succede Robert de Craon. Acesta solicită și obține o bulă din partea papei Inocențiu al II-lea care consfințește privilegiile de care beneficia deja ordinul. Bula papală, *Omne datum optimum*, a fost emisă la 29 martie 1139. Unul dintre privilegiile de care se bucura ordinul era acela de a nu se supune jurisdicției episcopale. Ordinul avea proprii săi preoți și capelani care asigurau asistența religioasă și cultul liturgic, fără să depindă de episcopii locali.

Templierii aveau și dreptul de a construi capele unde puteau fi înhumați membrii decedați ai ordinului. Templierii mai beneficiau și de scutirea de dijme de orice fel, asemenea călugărilor cistercieni. Ordinul avea deci o mare autonomie și se bucura de importante resurse materiale deoarece primea foarte multe donații. Devenind foarte bogat, era firesc prin existența sa să stârnească invidie și ură. Nu este astfel de mirare că aproape toți cronicarii contemporani le-au fost nefavorabili.

Guillaume de Tyr (c. 1130-1186) a fost arhiepiscop al orașul Tyr și unul dintre cronicarii de seamă ai cruciadelor. În opera sa, *Histoire des guerres d'Outre-mer*, îi critică destul de virulent pe Templieri reproșându-

le, printre altele, că deși au făcut un legământ de sărăcie, ordinul a devenit foarte înstărit, iar membrii săi foarte avizi după bogăție și prăzi. El își justifică ultima acuzație prin descrierea episodului care a avut loc în anul 1153 la asediul cetății Ascalon. Atunci, asediatorii creștini au făcut o breșă în zidul cetății, iar un grup de aproximativ 40 de cavaleri templieri ar fi reușit să pătrundă în interior. Numai că, în loc să lărgească breșa și să permită intrarea altor luptători creștini în cetate, grupul de templieri s-ar fi năpustit în oraș singuri pentru a-l jefui, împiedicând în prealabil alți creștini să îi urmeze, pentru a nu fi nevoiți să împartă prada cu ei. Găsindu-se, însă, izolați în mijlocul musulmanilor, au ajuns să fie masacrați.

O altă acuzație (nefondată după cum au stabilit ulterior istoricii) a fost aceea că Templierii i-au împiedicat în anul 1173, pe membrii sectei musulmane a *assasinilor*, să devină creștini.

Antipatia lui Guillaume de Tyr față de Templieri pare să aibă legătură cu funcția lui de arhiepiscop al orașului Tyr. Cum Templierii aveau dreptul conferit de bula papală de a nu se subordona autorității ierarhilor Bisericii, răspunzând direct în fața Papei, acest lucru a dus la numeroase conflicte ale acestora cu diverși reprezentanți ai clerului, nemulțumiți că ordinul le sfidează autoritatea. De vreme ce Guillaume nu putea contesta direct privilegiile ordinului, el îi contesta meritele.

Un alt cronicar adversar al Templierilor a fost Matthew Paris (c. 1200-1259), un călugăr benedictin englez foarte apreciat în nordul Europei. În anul 1248 el este invitat de către Biserica din Norvegia și regele Haakon al IV-lea (1204-1263) pentru a superviza reforma în mănăstirea benedictină Nidarholm de lângă Trondheim. În *Cronica Majora*, o istorie a Angliei medievale începută de Roger de Wendover (m. 1236) la mănăstirea engleză din St. Albans și continuată de Matthew, acesta îi critică pe Templieri, invocând trădările și presupusele lor înțelegeri secrete cu sarazinii.

Matthew Paris nu doar denaturează lucrurile ci, uneori le inventează, cum ar fi cea informație falsă pe care o furnizează, conform căreia, regele francez Ludovic al IX-lea (1214-1270) ar fi retras tezaurul regal care se păstra la Templul din Paris, nemulțumit de felul în care templierii îl păstrau. Explicația atitudinii foarte ostile a lui Matthew Paris față de Templieri rezidă în faptul că acesta era un admirator al împăratului Frederic al II-lea Hohenstaufen (1194-1250), adversar al papalității, care de altfel l-a și excomunicat. Matthew Paris este cel care a inventat expresia „Stupor Mundi” pentru a-l desemna pe Frederic. Acesta, după căderea Ierusalimului în mâinile sarazinilor, în anul 1244, aruncă vina

asupra Templierilor pentru acest eșec. Într-o scrisoare trimisă lui Richard de Cornwall, fratele regelui Angliei, Frederic pune în contrast „ordinul orgolios” al Templierilor cu atitudinea Ospitalierilor și a Cavalerilor Teutoni (care îl susțineau), acuzându-i pe Templieri că i-au primit cu onoruri în mănăstirile lor pe musulmani, cheltuind o mulțime de bani cu aceștia și chiar că s-ar fi convertit în secret la islam, invocându-l pe Mahomed¹². Aceste acuzații aveau să fie reluate de către oamenii regelui Filip cel Frumos atunci când se va declanșa procesul împotriva Templierilor. Întorcându-ne la Frederic și la faptul că acesta lupta împotriva papalității, iar Templierii erau văzuți drept „oamenii papei”, capătă logică atitudinea cronicarului său „de casă” față de Ordin.

Ernoul a fost un cronicar despre care se cunosc puține lucruri. Se pare că el era un continuator al cronicii lui Guillaume de Tyr, iar opera sa a fost editată sub titlul *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Trésorier* în secolul al XIX-lea. Cel mai probabil a activat ca scutier al cavalerului Balian d' Ibelin și a participat la bătălia de la Hattin (4 iulie 1187), încheiată în mod dezastruos pentru creștini, aflându-se în ariergarda condusă de stăpânul său. Ernoul nu a scris probabil decât o mică parte din cronică, aceea care se referă la anii 1186-1187, descriind bătălia de la Hattin și referindu-se cu precădere la Balian și la familia acestuia.

Ernoul are și el o părere foarte proastă despre Templieri. Stăpânul său, Balian d' Ibelin a predat Ierusalimul lui Saladin în anul 1187, după un asediu scurt, dar istovitor, în timpul căruia creștinii asediați nu au primit ajutorul așteptat din exterior. Maestrul Templierilor era atunci Gerard de Ridefort (m. 1189) care a ocupat această funcție din 1184 până la moartea sa și care a jucat un rol nefast în desfășurarea evenimentelor. Ulterior, el a fost acuzat chiar că a trecut la islam, *crie la Loi*¹³. Ostilitatea lui Ernoul față de Templieri capătă astfel sens.

Ordinul a avut parte însă și de cronicari care i-au relatat corect și chiar favorabil acțiunile. Printre aceștia se numără Jacques de Vitry (c. 1160-1240), prelat francez care a fost ales episcop de Acra în anul 1214. În 1219 începe să scrie o istorie a Țării Sfinte (*Historia Hierosolymitana*) de la apariția musulmanilor până la venirea cruciaților, reușind să finalizeze doar două părți ale lucrării sale. Din anul 1225 s-a întors în Europa. El este cel mai celebru dintre cronicarii care au lăsat relatări pozitive despre Templieri.

¹² Pernoud, 1996, 146.

¹³ Pernoud, 1996, 72.

Un alt cronicar, a cărui expunere este pozitivă, a fost Odon (Eudes) de Deuil (c. 1100-1162), călugăr la Saint Denis, personaj important al timpului său, care l-a însoțit pe regele francez Ludovic al VII-lea în timpul celei de-a doua cruciade (1147) și a scris o lucrare în care relatează această cruciadă: *De l'expédition de Louis VII en Orient*.

Eudes are cuvinte de laudă la adresa Templierilor: „Regele admira felul în care luptau și îi lua ca model și dorea ca întreaga oaste să le urmeze exemplul”¹⁴.

Un ultim cronicar care a scris favorabil la adresa templierilor a fost așa-numitul „Templier din Tyr”. Este vorba despre un mic nobil din Tyr (identificat de unii cercetători drept Gerard de Monreal sau Montreuil) care a fost secretar particular și interpret de limbă arabă, între anii 1275-1291, al Maestrului ordinului, Guillaume de Beaujeu (1273-1291), căzut eroic la Acra. Secretarul său a scris o cronică¹⁵ care oferă o mărturie directă asupra ultimilor ani ai stăpânirii creștine în Țara Sfântă. Cronicarul evocă în scrierile sale momentele dramatice ale căderii orașului Acra, ale rezistenței și morții eroice a templierilor conduși de Guillaume de Beaujeu¹⁶.

Trebuie să remarcăm faptul că, în general, Templierii au fost denigrați de către cronicarii contemporani lor. Atitudinea aceasta are mai multe explicații. Așa cum am spus, Ordinul stârnise destule resentimente din cauza bogăției și aroganței membrilor săi. Însă invidia nu este singurul motiv al modului negativ în care erau priviți Templierii. Pierderea teritoriilor din Țara Sfântă echivala cu eșecul misiunii Templierilor. Așa cum observa cineva, creați pentru a lupta în Țara Sfântă, Templierii nu se mai aflau acolo. De aceea, atunci când regele Franței, Filip cel Frumos, a declanșat procesul furibund ce a dus la desființarea lor, acest lucru nu a provocat multe regrete.

¹⁴ Demurger, 1999, 118.

¹⁵ *Les Gestes des Chiprois, XIIIe-XIV siècles, recueil de chroniques francaises ecrites on Orient (Philippe de Navarre et Gerard de Monreal)*, 1887, Preface, XX.

¹⁶ *Ibidem*, III, 253-267.

Bibliografie

Surse primare

Bernard of Clairvaux, "Liber ad milites Templi de laude novae militiae," in *S. Bernardi Opera*, translated by David Carbon from: J. Leclercq and H. M. Rochais (eds), vol. 3, Rome: 1963, p. 206-239.

Chronique d'Ernoul et de Bernard Le Tresorier, publiee par M.L. De Mas Latrie, Paris: Mme Ve J. Renouard, 1881.

Les Gestes des Chiprois, XIIIe-XIV siecles, recueil de chroniques francaises ecrites on Orient (Philippe de Navarre et Gerard de Monreal). (ed) Gaston Raynoud. Genève: Impr. J.G. Fick, 1887, Preface, p. XX.

Surse secundare

Cerrini, Simonetta. *Templierii, misterul călugărilor războinici*. București: Litera, 2010.

Demurger, Alain. *Templierii. Viața și moartea Ordinului Templului*. București: Universitas/Teora, 1999.

Favier, Jean. „Templierii sau insuccesul bancherilor cruciadei”. În: *Cruciadele*, Michel Balard (coord.), trad. George Miciacio. București: Artemis, 2001.

Pernoud, Regine. *Templierii*. București: Meridiane, 1996.

Keightley, Thomas. *Templierii*. București: Herald, 2008.

Morrisson, Cecile. *Cruciadele*. București: Meridiane, 1998.